

उ.रा. गिरी यांच्या कवितेतील सामाजिक जाणिवा

Social consciousness in U.R. Giri's poetry

डॉ. पवन मांडवकर

प्राचार्य, इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जि. यवतमाळ ४४५४०१
भ्रमणध्वनी ९४२२८६७६५८ E mail: pavanmandavkar@yahoo.com

गोषवारा

विदर्भातील अकोला जिल्ह्यातील मूर्तिजापूरचे कवी उ.रा. गिरी यांनी निसर्गवर्णनपर व प्रेमविषयक कविता अधिक प्रमाणात लिहिल्या असल्या तरी त्यांच्या सामाजिक कवितांचे विषयही उल्लेखनीय व समाजसन्मुख राहिले आहेत. समाजातील बदलत्या मूल्यव्यवस्थेचे भान या कवीने आपल्या कवितेतून अचूक टिपले आहे. मानवतेची उसवत चाललेली वीण त्यांच्या हळव्या मनाला जखमी करून जाते. मुखवट्यामागची स्वार्थी, ढोंगी, संधीसाधू माणसे हा जसा त्यांच्या कवितेचा चिंतनाचा विषय आहे, त्याचबरोबर खोटी प्रतिष्ठा बाळगणारी, दुतोंडी सत्ताधारी, कर्तव्यशून्य माणसे हेही त्यांच्या कवितांचे विषय आहेत. रंगभेदाविषयी प्रखर मत व्यक्त करतानाच पीडित-शोषितांविषयी त्यांची वाणी परिवर्तनाची शक्यता वर्तविते. उपहासगर्भ, विडंबनपर कविता लिहितानाच माणसातील माणुसकीवर असलेली त्यांची श्रद्धा आशावादी असल्याचे जाणवते. त्यांची कविता सामाजिक जाणिवांविषयी सजग असल्याचे दिसते.

Abstract

Although Poet U.R. Giri of Murtizapur in Akola district of Vidarbha has written more poems about nature and love, the subjects of his social poems have also been remarkable and socially oriented. This poet has accurately captured the awareness of the changing value system in the society in his poetry. The burgeoning mating of humanity wounds their tender hearts. Just as selfish, hypocritical, opportunistic people behind the mask are the subject of his poetry, at the same time, people with false reputation, duplicitous rulers, and duty-free people are also the subjects of his poems. While expressing a strong opinion about apartheid, his voice about the victim-exploited predicts the possibility of change. His faith in the humanity of man is felt to be optimistic while writing satirical, ironic poems. His poetry seems to be aware of social sensibilities.

बीजशब्द — सामाजिक जाणिवा, निसर्गवर्णनपर कविता, प्रेमविषयक कविता, सत्तेचे गुलाम, प्रतिष्ठित श्रीमंत, शोषण

प्रस्तावना

आधुनिक मराठी कवितेच्या प्रांतात जी काही मोजकी नावे अत्यंत प्रभावशाली म्हणून गणल्या गेली, त्यात उद्धवगीरी रामगीरबुवा गिरी हे एक नाव आहे. अकोला जिल्ह्यातील मूर्तिजापूर तालुक्याच्या लाखपुरी नावाच्या लहानशा गावात १० ऑक्टो. १९२९ साली त्यांचा जन्म झाला. कलासक्त व प्रतिभासंपन्न साहित्यिक म्हणून ते ओळखले जातात. इ.स. १९४९ साली ७ व्या वर्गाची परीक्षा उत्तीर्ण झाल्यानंतर या कवीने अखेरपर्यंत प्राथमिक शिक्षकाची नोकरी केली. पुढे मित्रांच्या आग्रहाखातर त्यांनी १९६८ ला मॅट्रीकची परीक्षा दिली व त्यात ते उत्तीर्णही झाले. मात्र, कमालीच्या गरिबीमुळे आयुष्याच्या परीक्षेत ते अयशस्वी ठरले आणि शिक्षक दिनाच्या दिवशी या संवेदनशील मनाच्या कर्तव्यदक्ष शिक्षकाच्या जीवनाची अखेर दि. ५ सप्टेंबर १९८६ रोजी झाली.^१

अल्प आयुष्य वाट्याला येऊनही उ.रा. गिरी यांनी काव्यप्रांतात स्वतःचा एक ठसा उमटविला. हाताच्या बोटावर मोजता येईल एवढे अत्यल्प लेखन करूनही त्यांच्या कवितेची नोंद सातत्याने मराठी सारस्वतात घेतली गेली. त्यांच्या रचनांवर नेहमीच समीक्षणे प्रकाशित होत गेली आणि आजही होतात.

विषयविवेचन

प्रारंभी निसर्ग वर्णनात रमलेल्या या कवीला प्रेमविषयाचेही वावडे नव्हते. कवी पुंडलिक हे त्यांचे गुरू. गुरूंचे लाभलेले मार्गदर्शन, घरच्या गरिबीमुळे अनुभवातून आलेले शहाणपण व सभोवतीच्या निसर्गामध्ये रमणारे मन यातूनच त्यांच्या काव्यप्रतिभेला धुमारे फुटले. वृत्तपत्रे, मासिके, नियतकालिके यांमधून त्यांच्या रचनांना प्रसिद्धी मिळाल्यामुळे रसिकांची दाद व जाणकारांकडून कौतुकाची थाप मिळत गेली. पुढे त्यांच्या कवितेतील नवखेपणा जाऊन ती परिपक्व, चिंतनशील व सामाजिक आशयाला जवळची होत गेली. कोणताही हाडाचा कलावंत इतरांपुढे स्वतःचे दुःख कुरवाळत न बसता इतरांचे दुःख वा समस्या समजून घेण्यात व त्या शब्दांकित करण्यासाठी झटतो किंवा तत्पर राहतो, त्याचप्रमाणे उ. रा.गिरी यांच्यातील कलावंतानेही सामाजिक जाणवांना जवळ केले आहे.

आधुनिक मराठी कविता आणि आधुनिक मराठी नवकवितेचा प्रवास बघताना कितीतरी प्रयोग कविताप्रांतात कितीतरी कवींनी केले. स्वातंत्र्योत्तर काळात सामाजिक जाणवांनी काव्यलेखन करणारे कवी म्हणून केशवसुत, अनिल, कुसुमाग्रज, मुक्तिबोध, मर्दकर यांची नावे पुढे येतात. या कवींनी समाजातील अनेक प्रश्नांना हात घातला. त्याच वाटेने प्रवास करत वैदर्भीय कवी उ.रा.गिरी यांनी समाजाला भेडसावणाऱ्या अनेक समस्यांना आपल्या रचनांमधून मांडले. साहजिकच त्यांच्या कवितेचा अभ्यासही अनेकांनी केला. त्यांच्या कवितेविषयी समीक्षक डॉ. रू.पां. पाजणकर म्हणतात, '१९५० पासून त्या काळी अग्रेसर असलेल्या 'अभिरूची'मधून वा 'सत्यकथे'मधून कवी अनिल यांसारखी मोठी आणि वेगळी पिढी सोडली तर वैदर्भीय कवितेने या प्रतिष्ठित मासिकांत स्थान पटकावले, याचे श्रेय उ.रा. गिरींच्या कवितेकडे जाते.'^२ ही त्यांची प्रतिक्रिया गिरींच्या कवितेचे स्थान स्पष्ट करते. प्रेमविषय व निसर्गवर्णनाच्या रचना तर त्यांच्या होत्याच; पण अनुभवाच्या संपन्नतेबरोबर गिरी समाजमनाचा ठाव घेण्याइतपत सामाजिक जाणवांना काव्यरचनांमधून व्यक्त करू लागले. समाजवास्तवाचे बदलते संदर्भ त्यांनी आपल्या कवितेतून नोंदविले.

समाजाला कवितेच्या माध्यमातून रंगरूप देताना किंवा सामाजिक चित्र रेखाटताना हा कवी चिंतनशील, भावनिक व हळवा होतो. अतिशय डोळसपणे समाजाकडे पाहण्याची दृष्टी त्यांना लाभली असल्यामुळे छोट्या छोट्या गोष्टीही त्यांच्या निरीक्षणातून सुटत नाहीत. त्यामुळेच त्यांची कविता एका उच्च पातळीवर जाते.

कोणत्याही साहित्यात सामाजिक जाणवेची रचना ही मानवी मनातील आद्य प्रेरणेशी किंवा सहजप्रवृत्तीशी संबंधित असते. सामाजिक पर्यावरणाचा माणसाच्या घडणीवर प्रभाव पडत असतो. आयुष्यात आलेले भलेबुरे अनुभव, प्रसंग, घटना, परिस्थिती यांतून सामाजिक जाण प्रगल्भ होत जाते. यातूनच कलावंत आपले अनुभवकोष विणत जातो. कलावंताला सामाजिक जीवनाचे, त्यातील जाणवांचे भान ठेवणे क्रमप्राप्त असते. गिरींची सामाजिक जाणीव तीव्र असल्याने ग्रीष्मातील ऐन दुपारी 'वाढा बाई भाकर' म्हणणारी अनवाणी पायाची म्हातारी त्यांच्या दृष्टीतून सुटत नाही. तिच्या घशाला पडलेली कोरड, त्राण गेलेले शरीर निःशब्द झालेली वाणी आणि लेकरांची भूक भागविता यावी, यासाठी तिने केलेला केविलवाणा प्रयत्न हे सर्व प्रसंग दुःखाची तीव्रता व्यक्त करतात. त्यांना त्या बाईच्या ठिकाणी स्वतःची आई दिसायला लागते, आणि त्याहीपुढे त्यांचे दुःखाचे कढ अधिक तीव्र होताना आक्रंदन करित म्हणतात, —

ही का नुसती माझीच आई?

ही तर माझी, तुमची अवघ्या विश्वाची आई!^३ ('मी एकटा निघालो' — वाढा भाकर बाई, पृ. २६)

एका सामान्य स्त्रीकडे पाहत असताना विश्वाचे आर्त प्रकट करणाऱ्या माऊलीचे प्रतिबिंब त्यात उमटते. कवीच्या प्रतिभासंपन्न व्यक्तित्वाची ओळख देणारी ही बाब आहे.

गिरींची कविता ही अल्पाक्षरबद्धार्थक स्वरूपाची आहे. मूर्तिमंत प्रसंग उभे करण्याचे कौशल्य त्यांच्या कवितेमध्ये आहे. समाजात ढोंग पांघरून स्वतःचे स्वार्थ साध्य करणारी माणसे दिसली, की त्यांच्यातील कवी जागा होतो. आणि ती चीड व्यक्त करताना उद्गारतो,

हे देवाघरूनच घेऊन येतात,

पोटात एक, ओठावर दुसरे,

चेहऱ्यावर तिसरेच^४ ('मी एकटा निघालो' — मुत्सद्दी, पृ. ४४)

समाजातील मुखवटे घालून जगणारी माणसेही त्यांच्या चिंतेचा विषय होतो, त्याविषयी काहीशी तिरकस प्रतिक्रिया देताना ते यापुढच्या ओळीत म्हणतात, —

'मुत्सद्दीपणाचे मंदील जरतारी

शहाजोगपणाचे संगीन शिरपेच.'^५ ('मी एकटा निघालो' — मुत्सद्दी, पृ.४४)

खरा चेहरा लोकांपुढे येऊ न देता दिशाभूल करणाऱ्यांविषयी कवीला अत्यंत संताप येतो, खोट्या माणसांपुढे खऱ्याची दुनिया दुबळी होऊन जाते आणि मुखवट्यामागील सत्य उशीरा कळते.

'दुखवट्यासही येथे मुखवटे, मरण हे फक्त 'सभेचा विषय'

मरणामागे घरी तशी दारी अशी हलकट हेलकावे लय'^६

(‘मी एकटा निघालो’ – किती, पृ. ४५)

अशा दुतोंडी माणसाविषयीचा संताप स्वाभाविकच ठरतो. स्वतःच्या स्वार्थापलीकडे न पाहणारी माणसे समाजात राहूनही समाजापासून विन्मुख राहतात, त्यांच्याविषयीही कवीची प्रतिक्रिया बोलकी आहे.

‘नच वाचवे तयांना

गाथा कफल्लकाची

माझ्याही अक्षरांना

मरता कधी न आले'^७ (‘मी एकटा निघालो’ – कधी न आले, पृ. ४५)

दुःखाकडे, जखमेकडे पाहण्यासाठी वेद नाही सोसली पाहिजे तरच खपली उघडल्यानंतर रक्तस्त्राव होताना जखमेला किती वेदना होतात, हे लक्षात येते. त्यासाठी संवेदनशीलता अधिक महत्त्वाची ठरते. अर्थात ढोंगीपणाचे आयुष्य अल्प पण शब्दाचे सामर्थ्य अफाट असल्याची जाणीव कवीला आहे. आजच्या समाज वास्तवाचे यथार्थ चित्रण कवीने केले आहे. सत्तेचे गुलाम, प्रतिष्ठित श्रीमंत, गरिबांचे शोषण करूनच मोठे होतात. त्याविषयीची कडवट प्रतिक्रिया देताना कवी म्हणतात,

‘तोऱ्यात चाललेला,

गोळा करावयाला,

तांडा तसा तपस्वी,

पुसताच प्रश्न करतो,

तांडा प्रतिष्ठितांचा ...

तपशील फाटक्यांचा ...

उस्ताद उत्तरांचा

वर्षाव आकड्यांचा ‘^८

(‘मी एकटा निघालो’ – तांडा, पृ. ८५)

सत्तापिपासू माणसांची सामान्यांविषयीची संवेदनाशून्य जाणीव येथे प्रखरतेने प्रकट होते.

उ.र. गिरी यांनी राजकीय आणि सामाजिक व्यंगावरदेखील सडेतोड लेखन केले आहे. उपहास, उपरोध, विडंबन या आयुधांचा वापर करत कवीनी अनेक सामाजिक समस्येवर अचूक बोट ठेवले आहे.

समाजातील बेबंदशाही, स्वार्थी, हेकेखोर प्रवृत्ती आणि हेवेदाव्यांनी बरबटलेली समाजव्यवस्था पाहून कवी व्यथित होतात; पण तरीही माणसातील माणुसकीवर, मानवतेवर ते विश्वास बाळगून आहेत. अजूनही सारे काही सुरळीत होईल हा कवीचा आशावाद आहे.

‘जरी सत्याचे गगन ग्रासिले,

अजस्र काळ्या कूर ढगांनी

वसुंधरेला स्वार तमाचे अन्

चिरडित चालले इमानी

अधुन मधुन तरी उजेड उधळित

वीजही वत्सल उजळत आहे ।

अजून माणूस ‘माणूस’ आहे’^९

(‘मी एकटा निघालो’ – अजून माणूस ‘माणूस’ आहे, पृ. ५५)

माणुसकीविषयी असलेली श्रद्धाच कवीला जगण्याचे बळ देते. ती त्याला पराभूत होऊ देत नाही. माणुसकी जगली तरच माणूसही जगेल, नाहीतर निःश्राण झालेल्या कलेवरासारखी अवस्था होईल. मानवता, माणुसकी हेच जीवनातील अंतिम सत्य आहे. कितीही विवंचना आल्या, विविध संकटे आली, तरी कवी आशावादी आहे. सृष्टीच्या नियमाप्रमाणे परिवर्तन घडेल, उद्याचा दिवस आजच्याहून उत्साहवर्धक व गतिमान असेल हा त्यांचा आशावाद बोलका आहे. प्रस्थापितांची निरंकुश सत्ता उलथून पडेल व शोषित-पीडितांच्या जीवनाला नवीन आकार मिळेल. जीर्ण झालेले मोडून पडते तिथेच नवनिर्माणाला प्रारंभ होतो, असे त्यांचे म्हणणे आहे.

‘सान्याच चौकटी ह्या

आल्या तुटावयाला

सारेच फोड आता

आले फुटावयाला’^{१०}

(‘मी एकटा निघालो’ – चौकटी आहे, पृ. ८७)

मानवाच्या आयुष्यातील अंधार सपेल व नव्या युगाला प्रारंभ होईल, हा आशावादच त्यांच्या कवितेचा स्थायीभाव आहे.

‘वस्तीत सज्जनांच्या
मी एकटा मवाली
पुसतात चंद्र-तारे
माझीच पण खुशाली’^{११}

(‘मी एकटा निघालो’ – माझ्या युगात येत्या, पृ.७३)

समाजपरिवर्तनाचा ध्यास घेणाऱ्याला लोक वेड्यात काढतात. हे वेडही पुढीलगांसाठी मार्गदर्शक ठरते. उपहासात्मक, झपाटून टाकणारी अभिव्यक्ती, काव्यात्म शैली हा उ. रा. गिरींच्या कवितेचा वृत्तिविशेष आहे.

उ.रा. गिरी यांना उद्याच्या समाजाचे स्वप्नचित्र सुंदरतेने रेखाटता येत असले तरी गिरींची कविता केवळ सामाजिक वास्तवाचे भान ठेवणारी आहे, हे टीकाकारांचे मत गिरींच्या सामाजिक आशयाच्या कविता पाहिल्यानंतर किती विपर्यास करणारे आहे, हे लक्षात येते. गिरींची कविता जरी नावाजलेल्या कवींच्या रचनांइतकी प्रभावी आणि परिणामकारक नसली तरी समाजातील दुःख, दारिद्र्य आणि अनेक पडझडींनी अस्वस्थ होणारी आणि करणारी आहे.

समारोप

गिरींच्या कवितेला समाज वास्तवाचे भान नाही, असा आरोप त्यांच्या कवितेवर केला जातो, तो अयोग्य आहे. त्यांची कविता अत्यंत प्रखरेतेने समाजस्थितीवर भाष्य करित नसली, विद्रोहाची भाषा बोलत नसली तरी उद्याचा आशावाद व्यक्त करणारी आहे. किंबहुना, गिरींची कविता सामाजिक निरभ्रतेचे भान जपणारी आहे. गिरींच्या कवितेने समाजमनाचे विलोभनीय दर्शन घडविले आहे. यातून क्रांतीचा झेंडा किंवा निशाण फडकविण्याचा कवीचा इरादा नाही. गिरींनी कवितेचे माध्यम या व्यापारासाठी कधीही वापरले नाही. तांबे, बोरकर, पाडगावकर यांच्याप्रमाणेच गिरींची कविता वेगळी आहे. यशस्वीता हे गिरींच्या कवितेचे ध्येय नसून, आर्त हृदय स्पंदनाची ती कविता आहे. म्हणूनच ‘मी एकटा निघालो’ या गिरींच्या पहिल्या कवितासंग्रहाला पुरस्कार लिहिताना शिरीष पै म्हणतात, ‘... प्रतिकूल परिस्थितीच्या ‘पियानोवर’ त्यांनी छेडलेली ही ‘जीवनाची जयजयवंती’ रसिकांच्या जिह्वारी जाऊन बसलेली ... निखळ भावकवितेबरोबरच सामाजिक जाणिवांचेही निरभ्र भान त्यांच्या कवितेला आहेच.’^{१२} ही त्यांची प्रतिक्रिया बरेच काही सांगून जाते.

कवी उ.रा. गिरी यांच्या कवितेतील सामाजिक आशय त्यांच्या तांडा, यादी, चंद्रगीत, दुरावे, यादी, दोन कविता, आयुष्य, चौकटी, कधी न आले, माझी फुले विचारी अशा अनेक कवितांमधून अतिशय प्रभावीपणे अभिव्यक्त झाला आहे. त्यांच्या काव्यात सामाजिक जाणिवा ओढून ताणून आणाव्या लागत नाहीत, तर अंतःकरणाच्या उमाळ्यातून त्या सहज उतरतात. म्हणूनच उ.रा. गिरी यांची सामाजिक कविता वास्तविकता आणि यथार्थता यांचे चित्रण करणारी आहे, यात शंका नाही.

निष्कर्ष

१. उ.रा. गिरी यांची कविता वास्तवतेशी नाते जोडणारी असून ती समाजमन अभिव्यक्त करते.
२. त्यांची सामाजिक कविता संख्यात्मकदृष्ट्या अल्प असली तरी प्रभावी शैलीमुळे रसिकमान्य ठरली आहे.
३. गिरींच्या कवितेने विद्रोहाची, बंडखोरीची भाषा केली नसली तरी सात्त्विक संतापाने विरोधी सूर आळविला आहे.
४. प्रथितयश कवींच्या कवितेचे अनुकरण न करता स्वतंत्र बाण्याची कविता हे तिचे वैशिष्ट्य आहे.

संदर्भ

१. तिडके, श्रीकांत, ‘मराठी कवितेतील चंद्रकंस : उ.रा.गिरी’, साहित्यजत्रा, रविवारची पुरवणी, दै. लोकमत, नागपूर, दि. ५/९/१९९७
२. मी एकटा निघालो, सर्वांगीण विवेचन व अभ्यास, वैभव प्रकाशन, महाल, नागपूर, १९९१, पृ. ४
३. गिरी, उ.रा., ‘मी एकटा निघालो’, अंशुल पब्लिकेशन्स, नागपूर, द्वितीयावृत्ती, १९९०, पृ. २६
४. गिरी, उ.रा., ‘मुत्सद्दी’, मी एकटा निघालो, अंशुल पब्लिकेशन्स, नागपूर, द्वितीयावृत्ती, १९९०, पृ. ४४
५. तत्रैव
६. गिरी, उ.रा., ‘किती’, मी एकटा निघालो, उनि.पृ. ४५
७. गिरी, उ.रा., ‘कधी न आले’, मी एकटा निघालो, उनि.पृ. ४५

८. गिरी, उ.रा., 'तांडा', मी एकटा निघालो, उनि.पृ. ८५
९. गिरी, उ.रा., 'अजून माणूस माणूस आहे', मी एकटा निघालो, उनि.पृ. ५५
१०. गिरी, उ.रा., 'चौकटी', मी एकटा निघालो, उनि.पृ. ८७
११. गिरी, उ.रा., 'माझ्या युगात येत्या', मी एकटा निघालो, उनि.पृ. ७३
१२. पै, शिरीष, मलपृष्ठावरील पुरस्कार, 'मी एकटा निघालो', उ.रा.गिरी, अंशुल पब्लिकेशन्स, नागपूर, द्वितीयावृत्ती, १९९०.

Published at:

1. Research Journal of India (RJI), Peer Reviewed National Indexed Journal, Impact Factor 6.192, Dr. Bhau Mandavkar Research Centre (DBMRC), Kalamb, p-ISSN 2349-9370, e-ISSN 2582-4848, Vol. 9, Issue 2, Oct. 2022, pp. 58-61.
2. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=4286388>